

Understanding Middle East identity conflicts in agent-based and structuralism approaches

Fereshteh Bahramipoor ¹

Abstract

With the end of the Cold War, the regional system of the Middle East entered a wave of intensification of inter-identity conflicts at three levels: inter-state, inter-state, and supra-state, in which there are two conflicting approaches to explain the cause of the crises in the Middle East, including: structuralism approaches that are mainly based on neorealism and agent-based approaches that examine the role of the state and internal state factors. Therefore, the main question is what approach do the conflicting structuralism and agent-oriented approaches have to the inter-identity conflicts in the Middle East? Accordingly, this research uses a descriptive-analytical method to explain the hypothesis that, based on the structuralism approach, the change in the international order after the Cold War and the collapse of the Soviet Union has caused the ambiguity of polarity and competition of great powers in the new system, which has led to the revival and intensification of interpersonal conflicts in the Middle East, but based on the agent-based approach, the competition of Middle Eastern states and the weakness of the governments of this region has led to the expansion and intensification of conflicts. It has become unknown. To collect information, library and internet methods have been used.

Keywords: Middle East, Identity Conflicts, Structuralism Approach, Agent-Centered Approach.

1. Ph.D in International Relations, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
bahramipoor1373@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

During the Cold War, identity was subordinate to the political-ideological considerations of the two dominant power blocs and did not act as an independent factor. However, in the post-Cold War era, identity has emerged from the shadow of these considerations to become an independent driver of inter-identity rivalries and conflicts. Middle Eastern countries were previously under the influence of either the U.S. or the Soviet Union, and thus could not assert their identities independently of superpower politics. Post-Cold War optimism suggested that Western hegemony would lead to democracy and multilateralism, as reflected in Fukuyama's "End of History" thesis. Yet, Western cooperation with authoritarian regimes in the Middle East undermined these ideals. As a result, a competitive atmosphere emerged in the region over power, influence, and security, making identity a source of conflict, with each country attempting to assert its identity over the others. This led to a range of identity-based disputes, such as Shia-Salafi, Shia-Sunni, Sunni-Salafi, Kurd-Arab, and Kurd-Turk rivalries, as well as internal identity-driven conflicts in Iraq, Yemen, Syria, and Bahrain.

The components of power and political rivalry in the Middle East are largely ideological, identity-based, and cultural. This makes the region structurally prone to inter-identity conflicts. Various theories have sought to explain the causes and escalation of crises in the Middle East. Broadly, two contrasting approaches dominate: structuralist theories, especially neorealism, and agent-oriented theories focusing on the roles of states and domestic actors.

2. Theoretical framework

From a neorealist perspective—the most prominent structuralist theory—international anarchy compels states toward self-help, mutual suspicion, and the pursuit of security through internal buildup or external alliances. Conversely, state-building theory, representing the agent-oriented perspective, emphasizes the shared memory of historical events, cultural elements, political parties, media, civil organizations, and educational systems in shaping a nation-state. Most importantly, citizens feel a sense of belonging to their state and nation, fostering mutual interdependence.

3. Methodology

This study employs a descriptive-analytical method, which, unlike historical research, focuses on the present. It aims to systematically and accurately describe and interpret existing conditions and relationships.

4. Discussion

The Middle East holds strategic importance at both regional and global levels due to its unique geography, connectivity among three continents, abundant oil and gas reserves, large consumer markets, and cultural-geographical role as the birthplace of major Abrahamic religions. These factors enhance the region's geopolitical significance and attract global powers' strategic attention. The persistence of conflicts and the complexity of their causes create ongoing instability, often spilling over into neighboring regions.

Identity has become an independent and central variable in many of these disputes, as it inherently relies on differentiation and the designation of the "other" for self-definition.

From a structuralist viewpoint, the ambiguity of polarity and great power rivalries in the post-Cold War Middle East have entrenched anarchy in the region. This anarchy, in turn, has fueled identity-based conflicts. Structuralists emphasize differences in military capability, power, and wealth. Agent-oriented perspectives, however, highlight the weakness of state institutions, the rise of sub-national groups, and inter-state rivalries as key drivers of these conflicts.

5. Conclusion and Suggestions

This study presented two conflicting approaches—structuralist and agent-based—regarding identity conflicts in the Middle East. The structuralist approach points to two major issues: (1) ambiguity of polarity following the Cold War, which created a vacuum in the Middle East and revived identity-based disputes due to uncertainty about the nature of the new world order (unipolar, bipolar, multipolar, or hybrid); (2) intensifying great power competition, especially with the U.S., Russia, and China pursuing their interests through divergent strategies. The U.S. maintains a contradictory stance toward regional powers like Iran and Saudi Arabia, aggravating identity rivalries. Meanwhile, Russia and China have intervened for both economic and geopolitical purposes, particularly to counter U.S. unilateralism, thus exacerbating regional conflicts.

In the agent-based approach, two key issues are addressed: (1) the artificiality and weakness of states, created by colonial powers and lacking competent political elites, exemplified by Iraq and Syria. These fragile states fail to develop political, economic, or social infrastructures, leading to fragmentation and the rise of extremist and sectarian groups; (2) identity-based rivalries among regional states (e.g., Iran vs. Saudi Arabia, Turkey vs. Saudi Arabia, Saudi Arabia vs. Yemen, and Syria vs. Saudi Arabia) further deepen identity conflicts. Therefore, comprehensive analysis requires attention to both structural and agency-related factors. Without a political will among regional states to overcome these divisions, not only will conflicts persist, but they will likely intensify and reproduce.

فهم منازعات هویتی خاورمیانه در رویکردهای کارگزارمحور و ساختارگرا

فرشته بهرامی‌پور^۱

چکیده

با پایان جنگ سرد سیستم منطقه‌ای خاورمیانه وارد موجی از تشدید منازعات بین‌هویتي در سه سطح درون‌دولتي، بین‌دولتي و فرادولتي شد که دو رهیافت متعارض درخصوص تبیین علت بحران‌های خاورمیانه وجود دارد: رویکردهای ساختارگرا که عمدتاً مبتنی بر نئورئالیسم است و رویکردهای کارگزارمحور که نقش دولت و عوامل درون‌دولتي را بررسی می‌کند. سؤال اصلی پژوهش این است که رهیافت‌های متعارض ساختارگرا و کارگزارمحور چه رویکردی به منازعات بین‌هویتي خاورمیانه دارند؟ بر این اساس، این پژوهش با اتخاذ روشی توصیفی-تحلیلی درصدد تبیین این فرضیه است که بر اساس رویکرد ساختارگرا، تغییر نظم بین‌المللی پس از جنگ سرد و فروپاشی شوروی باعث ایجاد ابهام قطبیت و رقابت قدرت‌های بزرگ در سیستم جدید شده است که به احیا و تشدید منازعات بین‌هویتي در خاورمیانه منجر شده است؛ اما بر اساس رویکرد کارگزارمحور، رقابت دولت‌های خاورمیانه و ضعف دولت‌های این منطقه باعث گسترش و تشدید منازعات بین‌هویتي شده است. برای گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: خاورمیانه، منازعات هویتی، رویکرد ساختارگرا، رویکرد کارگزارمحور.

^۱. دکتری روابط بین‌الملل، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
bahrampoor1373@gmail.com

۱. مقدمه

هویت در دوران جنگ سرد تابع ملاحظات سیاسی-ایدئولوژیک دو بلوک قدرت بود و عاملی مستقل محسوب نمی‌شد. اما پس از جنگ سرد از سلطه ملاحظات سیاسی-ایدئولوژیک خارج شد و به عاملی مستقل تبدیل شد که یکی از آثار آن رشد رقابت‌ها و منازعات بین‌هویتی^۱ بود. کشورهای منطقه خاورمیانه در دوره جنگ سرد زیر چتر یکی از دو بلوک قدرت، یعنی آمریکا یا شوروی قرار داشتند. از این‌رو نمی‌توانستند هویت خود را جدا از سیاست‌های قدرت‌ها مطرح کنند. بعد از جنگ سرد بسیاری امیدوار بودند که هژمونی غربی، جهان را به‌سوی دموکراسی و چندجانبه‌گرایی هدایت کند و نظریه پایان تاریخ فوکویاما^۲ در همین راستا مطرح شد که نقطه‌ای بر پایان رقابت‌های ژئوپلیتیکی باشد؛ اما همکاری غرب با کشورهای اقتدارگرای منطقه خاورمیانه این ایده را از بین برد. از این‌رو فضای رقابت بین کشورهای این منطقه برای افزایش قدرت و نفوذ و افزایش امنیت شکل گرفت، هویت به عاملی منازعه‌آمیز تبدیل شد و هریک از کشورهای منطقه سعی می‌کردند هویت خود را بر دیگری غالب کنند که نتیجه آن شکل‌گیری منازعات هویتی در خاورمیانه است. نمونه‌های این مسئله اختلاف‌های هویتی شیعه-سلفی، شیعه-سنی، سنی-سلفی، کرد-عرب و کرد-ترک و جنگ‌های هویتی داخلی همانند تحولات عراق، یمن، سوریه و بحرین است.

مؤلفه قدرت و رقابت سیاسی در کشورهای خاورمیانه عمدتاً ماهیت ایدئولوژیک، هویتی و فرهنگی دارد. از این‌رو ساخت اجتماعی کشورهای خاورمیانه آن‌ها را به‌سوی منازعات بین‌هویتی سوق می‌دهد. نظریات مختلفی سعی کرده‌اند علت بحران‌ها، چگونگی و دلایل تشدید آن‌ها در خاورمیانه را توضیح دهند. به‌طور کلی باید گفت که دو رهیافت متعارض درخصوص تبیین بحران‌های خاورمیانه وجود دارد: رویکردهای ساختارگرا که عمدتاً مبتنی بر نئورئالیسم است و رویکردهای کارگزارمحور که نقش دولت و عوامل درون‌دولتی را بررسی می‌کند. از این‌رو سؤال اصلی این است که رهیافت‌های متعارض ساختارگرا و کارگزارمحور چه رویکردی به منازعات بین‌هویتی خاورمیانه دارند؟ بر این اساس، در پژوهش حاضر ابتدا به منازعات بین‌هویتی در خاورمیانه اشاره می‌شود و سپس رویکرد دو رهیافت ساختارگرا و کارگزارمحور به این منازعات بررسی می‌گردد.

1. Inter Identities Conflicts

2. Francis Fukuyama

۲. پیشینه تحقیق

کریستینا کاسچ^۱ (۲۰۱۴) در مقاله «چندقطبی رقابتی در خاورمیانه»، ابتدا به بیان اهمیت خاورمیانه برای قدرت‌های بزرگ پرداخته است. از نظر وی همین اهمیت باعث شده که این قدرت‌ها یعنی ایالات متحده، روسیه، چین و اتحادیه اروپا در این منطقه به رقابت بپردازند که در همین راستا درصدد نفوذ در کشورهای این منطقه برآمده‌اند. از سوی دیگر به تغییر رویکرد کشورهای منطقه نسبت به قدرت‌ها اشاره کرده است؛ به این معنا که اگر قبلاً تنها با ایالات متحده روابط استراتژیک داشتند اکنون به برقراری رابطه با سایر قدرت‌ها روی آورده‌اند. همچنین به تبیین نقش بازیگران غیردولتی و به چالش کشیده شدن قدرت و کنترل دولت‌های ملی و گسترش سلاح‌ها، تروریسم و قاچاق انسان پرداخته است. نتیجه آنکه حضور قدرت‌های بزرگ و بازیگران غیردولتی باعث ایجاد تنش در روابط قدرت‌های منطقه‌ای از جمله ایران و عربستان شده است.

یالکین دیکر^۲ (۲۰۱۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «هویت و سیاست خارجی در خاورمیانه»، ابتدا به تجزیه و تحلیل هویت تاریخی، دینی و قومی خاورمیانه می‌پردازد و آمارهای قابل توجهی در این باره ارائه می‌دهد. سپس هویت بازیگران عمده خاورمیانه یعنی ایران، عربستان، مصر و اسرائیل و عوامل همگرایی و واگرایی بین آن‌ها را تبیین می‌کند و نهایتاً رابطه هویت و سیاست خارجی را در خاورمیانه توضیح می‌دهد و به این نتیجه می‌رسد که هویت زمانی قابل اجراست که سیستم اجازه ندهد مردم در زندگی سیاسی شرکت کنند، اما رژیم‌های اقتدارگرا در خاورمیانه اجازه نمی‌دهد که جوامع مدنی بتوانند نفوذ کافی در سیاست خارجی داشته باشند.

تالی راشل گروت^۳ (۲۰۱۵) در پایان‌نامه خود تحت عنوان جنگ سرد جدید خاورمیانه: رقابت عربستان سعودی و ایران، روابط این دو کشور را در چهار دوره بررسی می‌کند: ۱۹۷۹-۱۹۷۹، ۱۹۷۹-۲۰۰۳، ۲۰۰۳-۲۰۱۱ و ۲۰۱۱-۲۰۱۵. چارچوب نظری این پژوهش رقابت‌های سیستمیک جنگ سرد است. گروت بیشتر با نگاهی تاریخی زمینه‌های همگرایی و واگرایی ایران و عربستان را در دوره‌های مختلف بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که سیاست‌های این دو قدرت منطقه‌ای تحت تأثیر ایدئولوژی مذهبی و قومی قرار دارد. وی معتقد است که عربستان و ایران به دنبال دو سیستم سیاسی کاملاً متفاوت در منطقه‌اند؛ یعنی سیستم تشیع و سیستم تسنن و وهابیت

1. Kristina Kausch

2. Yalcin Diker

3. Tali Rachel Grumet

که به دنبال رقابت و اختلاف شدیدی بین آنها بر سر مسائلی چون مسائل اقتصادی و نفت، جنگ‌های نیابتی آنها در کشورهای منطقه (عراق، یمن، فلسطین، لبنان، بحرین و سوریه)، مسئله هسته‌ای ایران و حضور قدرت‌های بزرگ در منطقه شکل گرفته است که همچنان ادامه دارد.

عباس مصلی‌نژاد (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «ژئوپلیتیک هویت و سیاست‌گذاری امنیتی در موازنه منطقه‌ای خاورمیانه»، به بررسی منازعات شکل گرفته در سوریه پرداخته است. به اعتقاد وی سوریه به عرصه‌ای برای رقابت هویتی بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای تبدیل شده است. مهم‌ترین بازیگران منطقه‌ای عبارت‌اند از ایران، عربستان و ترکیه و مهم‌ترین بازیگران فرامنطقه‌ای نیز آمریکا و اتحادیه اروپاست. نتیجه آنکه آمریکا، عربستان و ترکیه با هویتی مشترک در قبال سوریه و ایران به دنبال افزایش تنش‌ها در سوریه به شکل نرم‌افزاری و نه سخت‌افزاری برای کاهش قدرت و نفوذ ایران در منطقه‌اند و در مقابل، ایران، لبنان و سوریه به دنبال جلوگیری از پیشبرد اهداف جبهه مقابل. به‌طور کلی باید بیان کرد که بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته تنها از یک منظر به علل تشدید منازعات بین‌هویتی در خاورمیانه پرداخته‌اند و نگاهی مقایسه‌ای بین دو رویکرد ساختارگرا و کارگزارمحور نداشته‌اند؛ اما پژوهش حاضر به دنبال آن است که از یک سو رویکرد رهیافت‌های متعارض را در تشدید منازعات بین‌هویتی خاورمیانه را بیان کند و از سوی دیگر نشان دهد که علل تعمیق تنش‌های هویتی تنها محدود به یک عامل نیست و باید مجموعه‌ای از عوامل ساختاری و کارگزار را مورد توجه قرار داد.

۳. منازعات بین‌هویتی خاورمیانه

موقعیت فرهنگی و ارتباطی خاورمیانه و خلیج فارس این منطقه را به محل تلاقی نیروهای معارض پیشینی و ساختاری بدل ساخته است. برخورد دو نژاد بزرگ آریایی و سامی همراه با قومیت‌های گوناگون آن، در کنار چهار فرقه عمده مذهبی خوارج اباضی، سنی، شیعی و وهابی در دین اسلام، عامل پیدایش و تقویت ایدئولوژی‌های متعارض بنیادگرا و ناسیونالیست قومی در منطقه شده است (روشندل و سیف زاده، ۱۳۸۲: ۳۴).

حدود ۹۳ درصد مردم خاورمیانه و شمال آفریقا مسلمان، کمتر از ۳ درصد مسیحی و حدود ۳ درصد دارای مذهب‌های قبیله‌ای - عمدتاً در جنوب سودان - و کمتر از ۲ درصد یهودی‌اند. هرچند اسلام نقطه مشترک خاورمیانه است، ولی مسلمانان به دو شاخه شیعه و سنی تقسیم می‌شوند. ایران به‌طور غالب شیعه است و بیشترین جمعیت شیعه منطقه را دربر دارد. شیعیان اکثریت جمعیت را در

عراق و یمن تشکیل می‌دهند و در سوریه، لبنان، ترکیه و شرق عربستان اقلیت‌های مهمی به حساب می‌آیند (دراسیدل و بلیک، ۱۳۷۳: ۳۲-۳۰). همچنین گروه‌های قومی مختلفی در خاورمیانه زندگی می‌کنند که عبارت‌اند از اعراب، ترک‌ها، ایرانی‌ها، کردها، یهودیان، آشوری‌ها، ارمنه، آذری‌ها، ترکمن‌ها، سوری‌ها، مالتی‌ها و

قومیت دربردارنده گروهی از افراد است که دارای احساس تعلق به یک گروه قومی با فرهنگ مشترک، مذهب، زبان و ... باشد. چهار مؤلفه اصلی هویت قومی عبارت است از آگاهی قومی، خودآگاهی، نگرش و رفتار. هویت‌های چندگانه هویت به این معناست که فرد یا گروه در یک زمان چندین هویت دارد. به عنوان مثال، در خاورمیانه یک فرد می‌تواند مسلمان (هویت مذهبی) و شیعه (هویت فرقه‌ای) باشد، در عین حال در سوریه (شهروند سوری هویت ملی) و کرد (هویت قومی) زندگی می‌کند و این اصل حاکم بر کل خاورمیانه است (Diker, 2015: 7, 12).

آوی پلاسکو^۱ درباره وجود هویت‌های معارض در منطقه اظهار می‌کند: «از لحاظ وسعت و ساخت جمعیتی، خلیج فارس جلوه‌گر نمادی از تفرقه‌های نژادی، قومی و مذهبی است... تاریخ منطقه از قرن نوزدهم را می‌توان در قالب روابط نوسان‌دار بین حلقه‌های متحدالمرکز مردم و دولت‌ها توصیف کرد... بنابراین، نیروهای داخلی و خارجی بر تحول هویت‌ها و نهادهای سیاسی موجود در منطقه تأثیر می‌گذارند.» خانم رزماری زحلان^۲ وضعیت فعلی منطقه را ناشی از شکل‌بخشی انگلستان می‌داند. بنابراین، بعید به نظر می‌رسد که بحران هویت در این منطقه به طور معناداری حل شود. وی اظهار می‌کند که واحدهای سیاسی موجود در منطقه در نتیجه توافق شیوخ و حکام سرزمین‌های مزبور موجودیت یافته‌اند. تاریخ نسبتاً کوتاه شکل‌گیری واحدهای سیاسی مانند کویت، بحرین، قطر و امارات، آنان را از تحکیم و حل بحران هویت محروم می‌کند. جیمز بیل^۳ معتقد است عدم نهادینه شدن مرزهای بارز قومی و مذهبی و ناآگاهی مردم این جوامع از کارکرد ساختارهای اجتماعی مختلف، بحران هویت در این منطقه را تشدید کرده است. شیعه و سنی، عرب و ایرانی، پاکستانی و فلسطینی، بومی و مهاجر در این کشورها به طرز عجیب درهم آمیخته‌اند. ممکن است مانع تراشی بر سر راه بومی شدن مردم مهاجر این مشکل را به تعویق اندازد؛ اما از لحاظ ذهنی، درونی شدن هویت ملی در مردم بعید و ناممکن به نظر می‌آید. تنها عامل جدایی این واحدها از یکدیگر خاندان‌های حاکم بر آنان است که خود عامل مهمی برای انحراف

1. Avi Plascov

2. Rawzimari Zahlan

3. James Beal

از وفاداری ملی و گرایش به شخص رهبران حاکم می‌شود. وجود مراجع مختلف وفاداری قومی و مذهبی، شکل‌گیری و حل بحران هویت ملی را با مشکل اساسی روبه‌رو کرده است که گسترش وسایل ارتباط جمعی و رشد خودآگاهی‌های گروهی و تقویت خرده‌هویت‌ها، بر شدت بحران هویت منطقه افزوده است (روشندل و سیف‌زاده، ۱۳۸۲: ۹۸-۹۹).

تقسیمات مصنوعی و به دور از واقعیات فرهنگی- قومی خاورمیانه بعد از جنگ اول نطفه دائمی تنش را در ذات خود داشت. این مسئله باعث شده در مقاطع تاریخی متعدد، این تنش‌ها و زخم‌ها سر باز کنند و نوعی تنش سراسری منطقه را درهم نوردد. حضور اعراب سنی و شیعه، کردهای شیعه و سنی، ترک‌های سنی، ایرانیان شیعه و سنی از عوامل اصلی تنش در منطقه محسوب می‌شود. تقسیم ناعادلانه قدرت و منابع ثروت همواره حکومت‌های مستقر را با چالش عدم مشروعیت از جانب اقوام و مذاهب رقیب مواجه ساخته است. برآیند این وضعیت فعال ماندن شکاف‌ها و تضاد مزمن است (محمدی، ۱۳۹۴: ۱۳۰).

فضای اجتماعی کشورهای مسلمان خاورمیانه طوری سازمان یافته که مذهب و قومیت در تمامی ارکان زندگی فردی و اجتماعی آن‌ها جاری است، تا جایی که می‌توان گفت منابع اصلی معنابخشی و هنجارین جامعه است. در این حالت، نهاد دین با بهره‌گیری از ابزارهای مدرن ارتباطی، تمامیت ذهن کششگران را با داده و آموزه‌های مطلق و غیرمنعطف دینی و قومی تسخیر کرده و بدین ترتیب با هویت‌سازی دینی- قومی و غیریت‌سازی، راه را برای ظهور ساختارهای سازمانی و جنبش‌های دینی رادیکال و بنیادگرا فراهم آورده است (محمدی، ۱۳۹۴: ۱۱۸).

بحران در خاورمیانه ابتدا در ساخت‌های اجتماعی یا اقتصادی رخ می‌دهد و سپس با تبدیل شدن به بحران سیاسی مراحل دگردیسی خود را به بحران امنیتی طی می‌کند و در نهایت در بیشتر موارد به جنگ ختم می‌شود (ابراهیمیان، ۱۳۹۶: ۵۲). به‌سختی می‌توان مرزبندی هویتی- شخصی در خاورمیانه ارائه داد و آن‌ها را در سطوح هویت‌های فروملی، ملی و فراملی دسته‌بندی کرد و فرضاً هویت‌خواهی قومی را فروملی، پان‌عریسم، پان‌ترکیسم و پان‌ایرانیسم را هویت ملی و یا اسلام‌گرایی را هویت فراملی دانست؛ زیرا بنا به همین مثال، هویت‌خواهی بر مبنای ناسیونالیسم ترک، شالوده هویت ملی ترکیه است، اما در ایران، این گرایش هویتی قومی ممکن است در سطح فروملی دنبال شود که تحت تأثیر دخالت عامل خارجی از ناحیه ترکیه و یا جمهوری آذربایجان به مسئله‌ای پرچالش در عرصه سیاست خارجی ایران و همسایگانش بدل شود.

در خاورمیانه پان‌عرب‌یسم همواره شالوده‌هویت ملی اغلب کشورهای عرب بوده است؛ اما در مقاطعی خاص به شکل گفتمان هویتی منطقه‌ای و فراملی درآمده است. جالب اینکه در عین حال هیچ‌یک از رژیم‌های پان‌عرب مصر و عراق (در دوره ناصر و صدام حسین)، علی‌رغم تمسک به آن، هیچ‌گاه از ملاحظات ملی و حتی فروملی و داخلی خود غافل نبوده‌اند و از محمل هویت‌خواهی فراملی پان‌عربی برای تحکیم سلطه خود در داخل و یا تحمیل قدرت خویش بر سایر دولت‌های عربی بهره می‌بردند. تأثیرگذاری همزمان هویت‌های فراملی پان‌عربی و اسلام بر سیاست و حکومت دولت‌های عرب خاورمیانه و نیز نگرش و برداشت متعارض دولت‌های مسلمان و جنبش‌های اسلام‌گرا از عنصر هویت‌بخش اسلام نیز جلوه‌ای دیگر از پیچیدگی مفهومی گفته‌شده را نشان می‌دهد.

مسئله هویت‌خواهی قوم‌کرد پیچیدگی بیشتری دارد. هیچ دولت-ملتی در منطقه برخاسته از چنین هویتی و حامل آن نیست و کشورهای سوریه، ایران، عراق و ترکیه در سطح فروملی با قوم‌گرایی کردی (البته نه به یک اندازه) مواجه‌اند. در عین حال، ابعاد منطقه‌ای موضوع، این دولت‌ها را در سطح فراملی نیز با ناسیونالیسم کردی مواجه کرده است. هویت عنصر مؤثر و پایدار منازعه حاملان آن به‌ویژه گروه‌های قومی-مذهبی بوده و موجبات تهدید یکپارچگی سرزمینی و انسجام اجتماعی دولت‌های برخوردار از تنوعات قومی-مذهبی را فراهم می‌آورد. به این ترتیب، مسئله هویت‌خواهی خاصه از جانب گروه‌های قومی-مذهبی به چالشی برای امنیت ملی اغلب دولت‌های خاورمیانه بدل شده و با توجه به ابعاد خارجی، یعنی دریافت حمایت از گروه‌های قومی مشابه و یا دولت‌های رقیب، در دستور کار سیاست خارجی قرار می‌گیرد (حق‌پناه، ۱۳۹۰: ۹۱).

عده‌ای علت تشدید منازعات هویتی منطقه را حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای و ابهام قطب‌بندی سیستم بین‌الملل می‌دانند و عده‌ای دیگر ضعف در ساختار دولت-ملت‌های خاورمیانه و رقابت درون‌دولتی گروه‌های هویتی را عامل اصلی می‌دانند. در ادامه سعی می‌شود دیدگاه هریک از این دو به منازعات بین‌هویت‌ی خاورمیانه بررسی شود.

۴. رویکردهای ساختارگرا

نواقع‌گرایی^۱ در اواخر دهه ۱۹۷۰ شکل گرفت و مهم‌ترین نظریه‌پرداز آن کنت والتز^۱ بود. این رویکرد عمدتاً توجه خود را به مختصات نظام بین‌المللی دولت‌ها معطوف می‌کند. منظور از

1. Neorealism

ساختار نظم‌دهندگی یا ترتیب اجزای یک نظام است. از نظر والتز این ساختار نظام بین‌الملل است که به روابط سیاسی واحدهای یک سیستم شکل می‌دهد. از نظر وی نظام بین‌الملل سه خصیصه بارز دارد: اول، آنارشی و نبود اقتدار مرکزی؛ دوم، توزیع توانمندی‌ها و سوم، شباهت کارکردی دولت‌ها بر اثر فشار ساختار نظام بین‌الملل (قوام، ۱۳۹۲: ۸۴-۸۹). رفتار مشابه دولت‌ها ناشی از تأثیرات اصل نظم‌دهنده سیستم، یعنی وجود آنارشی است. به عبارت دیگر، در شرایط فقدان دولت جهانی، هر واحد برای اجرای مقررات و در فضای ناامنی حاکم ناچار است برای امنیت خود تلاش کند (قاسمی، ۱۳۹۱: ۹۱).

تنها تفاوت عمده میان دولت‌ها به میزان زیادی ناشی از توانایی‌هایشان است. طبق دیدگاه والتز واحدهای دولتی سیستم بین‌المللی بر اساس توزیع توانایی‌ها برای انجام کارکردهای همسان از هم متمایز می‌شوند. ساختار سیستم هنگامی تغییر می‌کند که توزیع توانایی‌ها در سیستم واحدها تغییر کند. به عبارت دیگر، تغییر در سیستم بین‌المللی زمانی حادث می‌شود که قدرت‌های بزرگ ظهور یا افول کنند. شاخص هر نوع تغییری جنگ بزرگ است. قدرت‌های بزرگ دولت‌هایی هستند که برای تغییر در ساختار سیستم بین‌المللی بسیار مهم تلقی می‌شوند. موازنه قوا میان دولت‌ها می‌تواند کارا باشد اما همواره امکان جنگ در سیستم آنارشیستی وجود دارد (جکسون و سورنسون، ۱۳۹۱: ۱۱۲-۱۱۳).

نتیجه آنارشی در نظام بین‌الملل بی‌اعتمادی بازیگران به یکدیگر و رفتن به سمت خودیاری و در نتیجه شکل‌گیری معمای امنیتی است. بدین ترتیب، چنانچه آنارشی را به پیروی از واقع‌گرایان، فقدان مرجع فائقه مرکزی بدانیم، پیدایش و وجود معمای امنیت در نظام بین‌الملل امری طبیعی به نظر می‌رسد. نکته محوری در تحلیل معمای امنیت آن است که دولت‌هایی که در نظام بین‌الملل اقتدارگریز به سر می‌برند، بین مسلح شدن یا مسلح نشدن در یک دوراهی قرار دارند. هرچند مسلح نشدن در کوتاه‌مدت می‌تواند امنیت را به خطر اندازد، افزایش هزینه‌های دفاعی نیز منجر به ترغیب رقبا در این زمینه می‌شود. بنابراین، همان‌طور که گفته شد، آنارشی دولت‌ها را به اصل خودیاری، سوءظن شدید به یکدیگر و بالا بردن امنیت خود وادار می‌کند. آن‌ها در این راستا، یا به افزایش هزینه‌های داخلی مبادرت می‌ورزند یا به اتحاد در بیرون متوسل می‌شوند (رستمی و سفیدی، ۱۳۹۵: ۸۵-۸۶). در یک نتیجه‌گیری می‌توان اصول شش‌گانه والتز را در نظریه نوواقع‌گرایی به‌صورت زیر بیان کرد:

۱. سیستم به‌عنوان سطح و واحد تحلیل؛
 ۲. رابطه سیستم و ساختار با واحدها و نقش تعیین‌کننده ساختار بر رفتارها؛
 ۳. آنا‌رشیسم بین‌المللی و نبود سلسله‌مراتب در سیستم؛
 ۴. توازن قوا عامل ثبات‌بخش سیستم بین‌المللی؛
 ۵. دولت‌ها و قدرت‌های بزرگ بازیگر اصلی سیستم بین‌المللی؛
 ۶. وقوع تغییرات سیستمی در صورت تغییر اصل نظم‌بخش، تغییر نوع واحدها و یا توزیع توانایی‌ها در درون سیستم بین‌المللی (قاسمی، ۱۳۹۱: ۹۵).
- پس از فروپاشی شوروی و سیستم دوقطبی، نظام بین‌الملل با دو مسئله مهم روبرو بود: ابهام قطبیت (توزیع توانمندی‌ها) و رقابت قدرت‌های بزرگ با یکدیگر (آنا‌رشی). خاورمیانه به‌عنوان مهم‌ترین منطقه ژئوپلیتیک جهان نیز از این تحولات تأثیر پذیرفت که در زیر به توضیح آن‌ها پرداخته می‌شود.

۴-۱. ابهام قطبیت

خاورمیانه به‌مثابه منطقه‌ای دچار بحران ناشی از بی‌نظمی‌های برآمده از «آنا‌رشی» شناخته می‌شود. آنا‌رشی در این تحلیل با تعریف امنیتی ارائه‌شده از سوی باری بوزان مدنظر است که در آن، فقدان یا ضعف یک قدرت مرکزی (مشروع) برای اداره امور به‌عنوان وضعیت آنا‌رشیک شناسانده می‌شود. خاورمیانه به‌دلیل قرار داشتن در منطقه آنا‌رشیک با بحران مداوم و آشکاری روبه‌رو بوده که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: ناپایداری ترتیبات امنیتی ارائه‌شده در منطقه، واگرایی سیاست‌های امنیتی در منطقه مانند تعامل عده‌ای از بازیگران با ایالات متحده و تقابل عده‌ای دیگر از آن‌ها با ایالات متحده، توسعه منازعات داخلی و بازتولید فضای آنا‌رشیک در منطقه (افتخاری، ۱۳۸۸: ۱۷-۲۰).

از سوی دیگر، همه کشورها به یک اندازه قدرت ندارند؛ بدان معنا که تعدادی از کشورها دارای توان زیادی هستند که معمولاً با عنوان قدرت‌های بزرگ شناخته می‌شوند و تعدادی دیگر توان کمتری دارند که در رده کشورهای میانی (قدرت‌های منطقه‌ای) و ذره‌ای قرار می‌گیرند. این امر موجب شکل‌گیری قطب‌بندی در سیستم بین‌الملل می‌شود. تغییرات در ساختار سیستم با تغییر در واحدها متفاوت است. قطب‌بندی سیستم بر وضعیت امنیت دولت‌ها تأثیر می‌گذارد. رقابت در سیستم‌های چندقطبی پیچیده‌تر از رقابت دوقطبی است؛ زیرا عدم اطمینان به توانایی دیگران مانع از

اتتلاف می‌شود. در مواجهه با عدم توازن قدرت، بعضی از دولت‌ها سعی می‌کنند قدرت خود را افزایش دهند یا با دیگران متحد شوند و توزیع قدرت بین‌المللی را تغییر دهند (Waltz, 2000: 5-6). از این رو با فروپاشی سیستم دوقطبی جنگ سرد، سیستم بین‌الملل جدید با نوعی ابهام درخصوص ماهیت سیستم و چگونگی توزیع قدرت یا قطبیت روبه‌رو شد؛ بدین گونه که دیدگاه‌های مختلف و در عین حال متناقضی درخصوص ماهیت قطبیت سیستم مبنی بر تک‌قطبی (کراتهامر^۱)، تک-چندقطبی (هانتینگتون^۲)، چندقطبی (مرشایمر^۳) و بی‌قطبی (هاس^۴) مطرح شد که هیچ کدام با وضعیت کنونی قطبیت منطبق نیست و این به معنای ابهام در ساخت توزیع قدرت جهانی است.

با توجه به این وضعیت ابهام‌آمیز، سیستم بین‌الملل دیگر فاقد مؤلفه‌هایی است که والتز آن‌ها را عامل ثبات و صلح سیستم دوقطبی می‌دانست. در واقع با پایان جنگ سرد و سیستم دوقطبی، این عدم شفافیت و ابهام در قطبیت ساختار، سیستم بین‌الملل خصوصاً خاورمیانه را آرام‌آرام وارد موجی از بی‌ثباتی‌ها و بحران‌های متعدد کرد؛ به گونه‌ای که امروز شاهدیم ساختار و سیستم منطقه‌ای خاورمیانه فرو ریخته است و بیشتر منطقه دچار سونامی بحران‌هایی از جمله منازعات بین‌دولتی، منازعات بین‌اهویتی و منازعات دولت‌ها و گروه‌های غیردولتی شده است (عبداللهی، ۱۳۹۶: ۳۱).

چرخش نظام جهانی از حالت دوقطبی به سوی ابهام قطبیت، بر آشوب و بی‌نظمی‌های موجود در منطقه دامن زده است. همچنین، نظام‌های سیاسی قطب‌های قدرت منطقه یعنی ایران، عراق، ترکیه و عربستان حامی و مدافع ارزش‌های ایدئولوژیک نظام سیاسی خود و نیز حاکم نمودن آن بر منطقه‌اند؛ بنابراین، با توجه به چنین معمای پیچیده‌ای که مقولات استراتژیک منطقه یعنی امنیت، اقتصاد و سیاست را تحت‌الشعاع خود قرار داده است، افق همکاری‌های منطقه‌ای و استقرار صلح و ثبات چندان درخشان نیست و در شرایط نوین جهانی پس از جنگ سرد همچنان شاهد تداوم تنش‌ها و کشمکش‌های منطقه‌ای در این منطقه از جهان هستیم (صادقی، ۱۳۹۵: ۲۷۲).

-
1. Charles Krauthammer
 2. Samuel Phillips Huntington
 3. John Joseph Mearsheimer
 4. Richard Nathan Haass

ابهام‌آمیز بودن سیستم کنونی احتمال دست‌کم گرفتن توانایی‌ها یا اراده دولت‌ها، گروه‌های هویتی، بازیگران غیردولتی و قدرت ائتلاف کشورهای مخالف را افزایش می‌دهد؛ از این‌رو در چنین سیستمی احتمال وقوع منازعات و بحران‌ها بر اثر اشتباه محاسباتی زیاد است.

منازعات قومی و مذهبی میان اقوام و مذاهب گوناگون منطقه در پرتو خلأ قدرت و عدم حضور فشار سیستم بین‌الملل و در نتیجه تحت سلطه نبودن آن‌ها توسط ابرقدرت‌ها بعد از جنگ سرد بیشتر شدت یافت و فضای مانور گروه‌های قومی و مذهبی و گروه‌های تروریستی فراهم شد. به‌عنوان نمونه، در سیستم مبهم کنونی نه تنها شاهد فشار درخصوص تحدید پشتیبانی تسلیحاتی گروه‌های تروریستی از سوی قدرت‌های بزرگی چون آمریکا، چین و روسیه نیستیم بلکه آن‌گونه که مجله فارن پالیسی^۱ درباره منابع تأمین سلاح‌های داعش گزارش کرده، «یک گروه مستقل نظارت بر تسلیحات مدارکی جمع‌آوری کرده است که نشان می‌دهد گروه داعش از سلاح‌ها و مهمات ساخته‌شده در ۲۱ کشور از جمله چین، روسیه و آمریکا استفاده می‌کند. از یک طرف نیروهای مخالف سوری توسط آمریکا علیه رژیم بشار اسد تأمین تسلیحاتی می‌شوند و از طرفی دیگر نیز روسیه منبع اصلی تسلیحاتی برای رژیم بشار اسد است. این خود باعث دامنه زدن به بحران‌ها و ایجاد منازعات و جنگ‌های پیاپی میان دولت‌های منطقه با گروه‌های غیردولتی می‌شود.» در سال‌های پس از جنگ سرد آمریکا تلاش کرد تا از طریق الگوهای کنش هژمونیک و رفتار بر اساس ساختار سلسله‌مراتبی، معادله توازن قدرت را بی‌اثر سازد. چنین فرایندی با مقاومت بازیگران منطقه‌ای و قدرت‌های بزرگ روبه‌رو شد. در واقع موازنه قدرت در دو سطح جهانی و منطقه‌ای مورد توجه قرار گرفته است. تغییر در ماهیت سیاست بین‌الملل منجر به شکل‌گیری گزینه‌های مختلفی در عرصه موازنه قدرت شده است (عبداللهی، ۱۳۹۶: ۱۱۷-۱۲۳).

به‌طور کلی درباره نقش ساختار نظام بین‌الملل پس از جنگ سرد در گسترش بحران‌های هویتی منطقه باید گفت که در فضای پساجنگ سرد، حضور نظامی آمریکا تداوم یافت و رقابت‌ها و اختلافات قدیمی به‌صورت مناقشات منطقه‌ای ظهور و بروز پیدا کرد. حمله عراق به کویت را می‌توان در این قالب بررسی کرد. برهم خوردن موازنه و فروپاشی نظم قدیمی باعث شد تا عراق خود را در قامت یک قدرت منطقه‌ای برای حمله به کویت محق بداند. حدود سه دهه که از پایان جنگ سرد می‌گذرد، ساختاری با قطبیتی مشخص شکل نگرفته است. تحولاتی از نظر ماهیت

قدرت و کششگران بین‌المللی به وجود آمده که یکی از عمده‌ترین آن‌ها بازتر شدن فضای عمل قدرت‌های پیرامونی منطقه‌ای چون ایران، عربستان و ترکیه و قدرت‌های فرامنطقه‌ای چون روسیه و چین در منطقه خاورمیانه نسبت به دوران جنگ سرد است. به این ترتیب، آن‌ها ظرفیت اثرگذاری بیشتری در بازی بین‌المللی یافته‌اند که منافع متفاوت و متعارض آن‌ها اصطکاک‌های بی‌شماری بین کشورهای منطقه و قدرت‌های فرامنطقه‌ای آفریده است و نمونه آن را به‌روشنی می‌توان در سوریه، عراق و برخی کشورهای دیگر منطقه مشاهده کرد که هم قدرت‌های منطقه‌ای و هم فرامنطقه‌ای در آن حضور دارند؛ از این‌رو هرچه تعداد قطب‌ها و بازیگران در سیستم بین‌الملل بیشتر باشد منازعات شکل گرفته در یک منطقه گسترده‌تر، طولانی‌تر و حل‌ناشدنی‌تر می‌شود؛ چرا که اجماع بر سر منافع متعارض دشوار است (عبداللهی، ۱۳۹۶: ۱۰۸-۱۱۳).

بر اساس نظریه ابهام قطبیت، منطقه خاورمیانه بعد از جنگ سرد و فروپاشی شوروی با خلأ مواجه شد و فرصتی برای احیای منازعات هویتی منطقه به وجود آمد؛ چرا که در سیستم کنونی یک ابهام وجود داشت مبنی بر اینکه نظم پساجنگ سرد چیست؟ تک‌قطبی، دوقطبی، چندقطبی یا تک-چندقطبی که به‌نوبه خود تأثیر مخربی بر خاورمیانه گذارد. زیرا همان‌طور که در بخش‌های بعدی اشاره می‌شود، منطقه خاورمیانه به‌دلیل ساختار وابسته‌ای که دارد به‌شدت تحت تأثیر سیستم بین‌الملل و تحولات آن است. این ابهام قطبیت در منطقه منعکس شده است و منطقه را با آشفتگی و تنش مواجه کرده است که هر روز نیز بر دامنه آن افزوده می‌شود.

۴-۲. رقابت قدرت‌های بزرگ

رقابت‌های جهانی آثار خود را بر معادله قدرت و روابط کشورهای منطقه خاورمیانه به‌جا گذاشته است. به همین دلیل است که کارل براون^۱ منطقه خاورمیانه را دارای نظامی نفوذپذیر می‌داند (پوستین‌چی و پازن، ۱۳۹۲: ۱۴۸). پس از پایان جنگ سرد، بسیاری امیدوار بودند که هژمونی غربی جهان را به‌سوی دموکراسی و چندجانبه‌گرایی هدایت خواهد کرد و نظریه پایان تاریخ فوکویاما در همین راستا مطرح شد که نقطه‌ای بر پایان رقابت‌های ژئوپلیتیکی باشد؛ اما همکاری غرب با کشورهای اقتدارگرای منطقه خاورمیانه این ایده را از بین برد. پس از حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ و خروج آن‌ها تا سال ۲۰۱۱ باعث شد ایران در مرزهای غربی خود نفوذ پیدا کند. (Kausch, 2014: 3, 8).

1. Karl Brown

قدرت‌های بزرگ همواره در مسیر حوادث تاریخی و سرنوشت‌ساز منطقه خاورمیانه نقش همه‌جانبه و تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند. در دهه‌های گذشته قدرت‌های استعماری وارد منطقه خاورمیانه شدند و این منطقه را عرصه رقابت خود کردند که این روند همچنان ادامه دارد. برخی از صاحب‌نظران استراتژی آمریکا پس از جنگ سرد منطقه را «نظام امنیتی تک‌قطبی» نام گذاشته‌اند. محور اصلی این استراتژی بر یک قدرت بزرگ مبتنی است که مسئولیت امنیت گروهی از متحدان کوچک و آسیب‌پذیر را به عهده می‌گیرد. در مقابل، این متحدان نیز به‌نوبه خود حمایت‌های لازم را از لحاظ امور مالی، سیاسی و ایجاد پایگاه‌های نظامی برای آن قدرت بزرگ فراهم می‌آورند. این استراتژی در منطقه که از سوی آمریکا تحمیل شده است، مستلزم ایجاد شکاف در بین دو دسته از کشورهای خاورمیانه است: یکی از دو دسته، کشورهایی هستند که با آمریکا همسویی دارند و دسته دیگر سیاست آن‌ها با آمریکا هماهنگی ندارد (روشندل و سیف‌زاده، ۱۳۸۲: ۱۷۲-۱۷۴، ۱۹۱).

ترامپ با اولویت دادن به قدرت نظامی و خروج از توافق‌نامه‌های بین‌المللی چون پاریس و کیوتو و با در نظر گرفتن سود نسبی خود در قبال رقبا و متحدانش، به تدریج نفوذ و قدرت خود را از دست می‌دهد و در مقابل، قدرت مانور کشورهایی چون روسیه و چین در خاورمیانه در حال افزایش است که نمونه آن در ائتلاف ایران، روسیه و ترکیه در سوریه، ائتلاف چین و روسیه در حمایت از توافق هسته‌ای ایران و توافق ۲۵ ساله ایران و چین مشاهده می‌شود (Toossi, 2018).

چین نیز تقریباً به تازگی وارد ژئوپلیتیک خاورمیانه شده است که حضورش با استقبال ایالات متحده و اتحادیه اروپا روبه‌رو نشد و این مسئله تنش بین آن‌ها در منطقه را زیاد می‌کند که به ناپایداری ثبات خاورمیانه دامن می‌زند. هرچند اهداف چین عمدتاً اقتصادی است و به دنبال دستیابی مطمئن به انرژی منطقه است، اما مقابله با سلطه یک‌جانبه آمریکا بر منطقه نیز از اهداف آن‌ها به شمار می‌آید. در ماه می ۲۰۰۴، چین تکنیسین‌های خود را برای کمک به توسعه برنامه‌های موشکی اسکاد با برد متوسط سوریه فرستاد. آن‌ها همچنین سیستم‌های هدایت موشکی، موتورهای سوخت جامد را به سوریه انتقال دادند. این رویکرد چین به سوریه واکنش سایر قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای را به دنبال دارد. چین همچنین از اتحاد و حاکمیت لبنان و خروج نیروهای اسرائیلی از مناطق اشغالی سوریه و لبنان حمایت می‌کند و در عین حال، به دنبال ایجاد روابط دیپلماتیک بین لبنان و سوریه با اسرائیل و عادی‌سازی روابط آن‌هاست و از طرفی با جنبش حماس

و حکومت خودگردان فلسطین روابط و همکاری خوبی دارد. این تناقض رویکرد به تشدید بحران‌های خاورمیانه منجر می‌شود (Daher, 2009: 21-23).

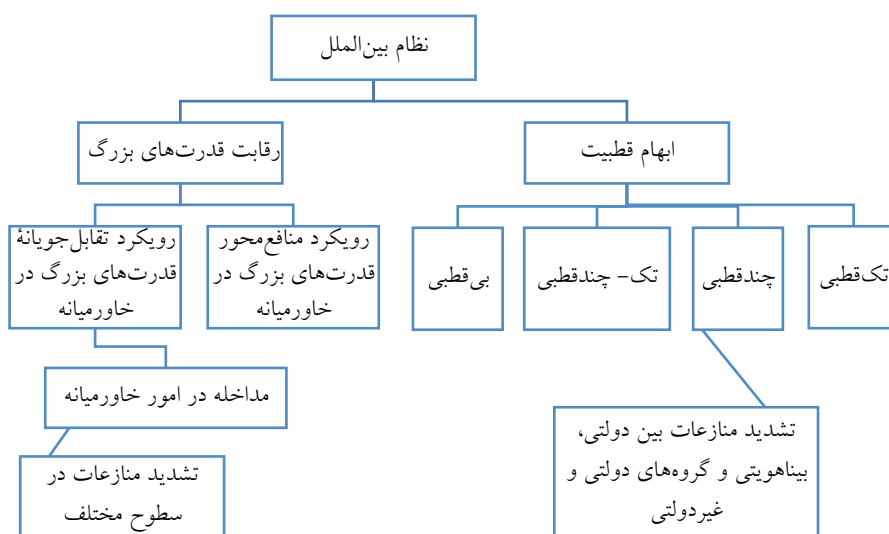
در شرایط نوین جهانی، قدرت‌های بزرگ در مناطق دارای اهمیت استراتژیک، خودسرانه و یک‌جانبه دست به عمل خواهند زد؛ همانند دخالت نظامی روسیه در بحران سوریه، به‌ویژه آمریکا که هرگاه منافع خود را در خطر ببیند مهلت نخواهد داد دیگران مداخله کنند و خود به‌گونه‌ای که مناسب تشخیص دهد دست به اقدام خواهد زد. بدین‌سان، ترتیبات امنیت منطقه‌ای پس از جنگ سرد در نقاطی که برای قدرت‌های بزرگ حائز اهمیت استراتژیک است ظاهراً چندان کارایی نخواهد داشت. در این مناطق، قدرت‌های بزرگ سعی می‌کنند تا مانند گذشته تضمینات امنیتی فراهم سازند. به‌عنوان مثال، توافق‌های امنیتی آمریکا با کویت، بحرین، قطر و... در تضاد آشکار با ترتیبات امنیتی درون منطقه‌ای است.

از بررسی آثار جنگ سرد بر منازعات جهان سوم به‌طور اعم و کشورهای خاورمیانه به‌طور اخص می‌توان به این نتیجه رسید که نظم جنگ سرد نه‌تنها در موارد بسیاری مستقیماً به بی‌نظمی بیشتر منجر گردید، بلکه دامنهٔ برخوردها را نیز گسترش داده است. نظم جنگ سرد قادر به حل ابعاد ژئوپلیتیک، هویتی و ایدئولوژیک اختلافات کشورهای منطقه و نیز ممالک نافذ ماورای منطقه در ارتباط با مسائل منطقه نبود. این نظام هرچند که در مواردی همانند تجاوزهای نظامی عراق به کویت در دهه‌های ۱۹۶۰-۱۹۷۰ و نیز جنگ هشت‌سالهٔ عراق و ایران در دههٔ ۱۹۸۰ توانست از گسترش بحران جلوگیری کند، اما هرگز قادر به ارائهٔ چارچوب پایداری برای حل بنیادین و نهایی این مسائل نبود؛ چرا که بسیاری از رفتارهای سیاسی کشورهای این منطقه و نیز منازعات آنان دارای ریشه‌هایی مستقل و خارج از زمینه و ساختار نظام بین‌الملل بوده است. بنابراین، نمی‌توان چنین تصور کرد که با پایان جنگ سرد ریشه‌های اختلافات کشورهای این منطقه نیز خشکانده شود. پایان جنگ سرد به معنای پایان بخشیدن به اختلافات شمال-جنوب، غرب-جنوب و نیز جنوب-جنوب نبود؛ به عبارتی، پایان جنگ سرد موجب شد که ساختار کنترل بحران‌ها از محور شرق-غرب به محور شمال-جنوب منحرف شود. هرچند که این امر می‌تواند مبشر فرصت‌های بهتر باشد، اما در عین حال می‌تواند بیانگر خطرهای بیشتر به‌صورت افزایش و گسترش دامنهٔ بحران‌ها و برخوردهای منطقه‌ای در بین کشورهای جهان سوم و از جمله کانون بحران‌زدهٔ آن یعنی منطقهٔ خاورمیانه باشد (صادقی، ۱۳۹۵: ۲۷۳-۲۷۴).

یک راهبرد عربستان برای مهار قدرت منطقه‌ای ایران همکاری هژمونیک با آمریکا در ایفای نقش نیابتی است. در واقع عربستان به نیابت از آمریکا با ایران مخالفت می‌کند. نکته مهم در استراتژی نیابتی به کارگیری اسلام‌گرایی سلفی است که آن را می‌توان بخشی از منازعه گسترش‌یابنده در اهداف راهبردی سیاست امنیتی آمریکا در نظر گرفت. عربستان که سابقه بهره‌گیری از بنیادگرایی اسلامی برای مقابله با ناسیونالیسم، کمونیسم و جریان‌های چپ‌گرا در خاورمیانه مانند جنگ با شوروی سابق در افغانستان را دارد، در جنگ نیابتی کنونی نیز از این حربه بهره می‌برد. آمریکا سعی دارد از طریق بحران‌سازی و تصاعد بحران، مانند سال‌های بعد از اشغال عراق، از قابلیت ایدئولوژیک و ژئوپلیتیک عربستان علیه شیعیان به همراه جدال امنیتی علیه سیاست‌های منطقه‌ای ایران، برای کنترل قدرت منطقه‌ای ایران بهره‌برداری کند (مرادی کلارده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۱۵). به دنبال تغییر و تحولات جدید ژئوپلیتیک، بازیگران فرامنطقه‌ای همچون اتحادیه اروپا، روسیه و چین و آمریکا به دلیل منافع ملی و جهانی خود در خاورمیانه از جمله امنیت انرژی، منع گسترش تسلیحات کشتار جمعی و مسئله تروریسم جهانی، حضور پررنگ‌تری در مسائل این منطقه پیدا کرده‌اند. حضور این بازیگران در مسائل منطقه خاورمیانه بیشتر در چارچوب تأکید آن‌ها بر وجود یک جهان چندقطبی و جلوگیری از نقش یک‌جانبه آمریکا در مسائل مربوط به امنیت بین‌المللی است (برزگر، ۱۳۸۷: ۶۵۹).

در یک بیان کلی باید اشاره کرد که پس از فروپاشی شوروی فرصت ایجاد شد تا سایر قدرت‌ها برای افزایش قدرت خود وارد عرصه بین‌الملل شوند. خاورمیانه به عنوان مهم‌ترین منطقه جهان نیز از این رقابت مستثنا نبود و عملاً به عرصه بازی و کسب منافع قدرت‌های بزرگ تبدیل شده است. ایالات متحده اصلی‌ترین بازیگر جهانی در خاورمیانه است که منافع آن با ناامنی و منازعه در این منطقه گره خورده است و سیاست‌های مختلفی در خاورمیانه در پیش گرفته است، از جمله رویکردهای متعارض به قدرت‌های منطقه‌ای یعنی ایران و عربستان که باعث تعمیق منازعه هویتی آن‌ها شده است. چین و روسیه نیز با اهداف اقتصادی و سیاسی که عمده‌ترین آن مقابله با یک‌جانبه‌گرایی آمریکا در منطقه است به مداخله در امور کشورهای منطقه می‌پردازند و منازعات را تشدید کرده‌اند.

به طور کلی باید گفت رویکرد ساختارگرا با توجه به نقش ساختار نظام بین الملل و قدرت های بزرگ در منطقه بیان می کند که ابهام قطبیت و رقابت قدرت های بزرگ در منطقه موجب شده است تا آنارشی اصل حاکم بر منطقه شود و منازعات بینا هویتی را نیز نتیجه همین آنارشی می داند. در واقع این رویکرد بر گزاره هایی چون تفاوت توان نظامی، قدرت و ثروت تأکید دارد. زمانی که قدرت های بزرگ حاکمیت بلا منازعی بر بخش های مختلف خاورمیانه داشته باشند این رویکرد پاسخ منطقی برای تبیین منازعات است.

شکل ۱. مدل مفهومی رویکرد ساختارگرا در فهم منازعات خاورمیانه (منبع: نگارنده)

۵. رویکردهای کارگزارمحور

یک کشور ملی کشوری است که وفاداری اصلی آن هویت فرهنگی یعنی هویت ملی است. از آنجایی که یک دولت برای یک ملت فرض می شود، به طور کلی تنها یک کشور برای هر ملت و یک ملت برای هر کشور وجود دارد. از آنجا که زبان مشترک برای برقراری ارتباط مؤثر ضروری است، ملل معمولاً با یک زبان شناسایی می شوند. همچنین حافظه مشترک رویدادهای تاریخی، عوامل فرهنگی، ادبیات، احزاب سیاسی، رسانه ها، سازمان های اجتماعی، سیستم های آموزشی و سیاسی از عوامل شکل گیری یک دولت-ملت است و مهم تر از همه این ها، شهروندان یک کشور به دولت و ملت آن کشور احساس تعلق دارند و حس نیاز متقابلی بین آنها وجود دارد. برخی از دولت-ملت ها هستند که حس قوی به هویت ملی ندارند که بخواهند به کل کشور به عنوان کشور

ملی نگاه کنند، مانند افغانستان، سوریه، عراق و بسیاری دیگر از کشورهای خاورمیانه؛ چرا که دولت در این منطقه محصول یک فرایند تاریخی نیست بلکه پدیده‌ای ساختگی توسط قدرت‌های استعمارگر است که از پشتوانه ملی برخوردار نیست (Pick, 2011: 5, 83-84).

در واقع وقتی کشوری تأسیس می‌شود، مشکل گروه حاکم و دولت چگونگی حفظ آن است؛ از این رو به حمایت اکثریت مردم نیاز دارد و وظیفه اصلی دولت تأمین امنیت آن‌هاست. برای ادامه حکومت، اکثریت باید توسط ایدئولوژی ارائه شده توسط هیئت حاکمه قانع شوند که حکومت آن‌ها خوب است و بر اساس منافع همگان عمل می‌کند. بر این اساس دو چالش اصلی دولت‌ها عبارت است از جنگ (داخلی و بین‌المللی) و انقلاب. به همین دلیل حاکمان تلاش می‌کنند تا مردم را با تبلیغات بسیج کنند و در کنار خود قرار دهند و در آن‌ها این باور را به وجود آورند که باید از دولت دفاع کنند (Rothbard, 2009: 18-20, 44).

دولت اصلی‌ترین بازیگر سیاسی خاورمیانه است و تصمیمات اساسی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و... را اتخاذ می‌کند. با این حال نوع رژیم سیاسی است که دولت، ایدئولوژی و سیاست‌های اصلی آن‌ها را شکل می‌دهد. رژیم‌های سیاسی منطقه می‌توانند به فرم‌های مختلف طبقه‌بندی شود، مانند منبع مشروعیت (تئوکراتیک / سکولار)، شکل حکومت (جمهوری / سلطنتی)، نوع حکومت (دموکراتیک / اقتدارگرا) و همچنین به نوع رویکرد آن‌ها به منطقه و سیستم بین‌المللی بستگی دارد که می‌تواند رادیکال-انقلابی یا محافظه کار باشد که البته این رژیم‌ها ابدی نیستند و ممکن است تغییر کنند. قدرت دولت تأثیرات تعیین‌کننده‌ای برای شکل دادن به سیاست دارد. مشروعیت، استقلال و حاکمیت آن‌ها می‌تواند معیارهای اندازه‌گیری قدرت آن‌ها و درک آن باشد (Sinkaya, 2016: 10-11). در خاورمیانه دو مسئله درباره دولت‌های آن بسیار واضح است: اول ضعف و ساختگی بودن دولت‌های مرکزی و دوم منازعات بین‌دولتی در منطقه که باعث بازتولید منازعات در خاورمیانه شده است. در ادامه بحث به چگونگی نقش این دو مسئله در تداوم بحران خاورمیانه به‌ویژه در تشدید منازعات بین‌دولتی منطقه پرداخته می‌شود.

۵-۱. ضعف دولت‌های خاورمیانه

از نظر جوئل میگدال^۱ در خاورمیانه دولت بخشی متمایز از جامعه است و از سایر گروه‌های اجتماعی جداسازی که نقش ویژه خود را بازی می‌کند. به عقیده وی، جامعه مجموعه‌ای از نهادها و

1. Joel Migdal

تشکل‌هاست مانند خانواده‌ها، باشگاه‌ها و قبیله‌ها که دولت نیز یکی از این نهادها به شمار می‌آید. دولت بنابر ساخت اجتماعی‌اش به دنبال کنترل اجتماعی است؛ از این‌رو دولت و سازمان‌های اجتماعی به‌طور مداوم برای کنترل اجتماعی رقابت می‌کنند. قدرت دولت در جامعه شامل نفوذ در جامعه، تنظیم روابط اجتماعی، استخراج منابع و استفاده مناسب از منابع در راه‌های تعیین شده است و دولت‌هایی قوی هستند که توانایی بالایی برای تکمیل این وظایف داشته باشند و دولت‌های ضعیف پایین‌ترین حد این توانایی‌ها را دارند. دولت ممکن است برای کنترل اجتماعی، مراکز قدرتی را ایجاد کند که بعدها در مقابل خود آن قرار بگیرند و برای از بین بردن آن‌ها و نیروهای گریز از مرکز دست به اقداماتی بزنند. در این شرایط ممکن است یا دولت با برخی از سازمان‌های اجتماعی و یا سازمان‌های اجتماعی با یکدیگر برای شکست طرف مقابل متحد شوند و وضعیت پیچیده‌ای از درگیری‌ها بین نهاد‌های مختلف جامعه و دولت به وجود آید (Lambach, 2004: 4).

مشروعیت در رژیم‌های سیاسی حاکم بر خاورمیانه ضعیف است. دولت‌ها نیز که اغلب با کمبود مشروعیت مواجه می‌شوند به استفاده از نیروی نظامی و اقدامات سرکوبگرانه به منظور حفظ قدرت خود متمایل می‌شوند. به همین دلیل، این دولت‌ها به‌عنوان دولت مستبد یا دولت پلیسی شناخته می‌شوند. سوریه تحت کنترل اسد و عراق صدام از جمله دولت‌های اقتدارگرای منطقه بودند. رژیم‌های مستقل در سیاست‌گذاری می‌توانند رفتار مستقلی از خود بروز دهند. کمک‌های خارجی و اجاره‌ها مانند درآمد نفت ممکن است خودمختاری دولت را تقویت کند؛ اما در مقابل، مراکز قدرت داخلی (گروه‌ها، قومیت‌ها، مذاهب) با خطر افزایش وابستگی به جریان‌های خارج از کشور و بین‌المللی روبه‌رو می‌شوند که به موازات تقویت آن‌ها دولت تضعیف می‌شود و مشکل مشروعیت را عمیق‌تر می‌کند. دولت‌هایی که نمی‌توانند خود را کنترل کنند، یعنی حاکمیت آن‌ها به‌طور قابل توجهی به چالش کشیده شده است، قدرت خود را برای تعیین سیاست‌ها از دست می‌دهند. لبنان که مدت‌زمان طولانی با تقسیمات فرقه‌ای مواجه بود، عراق پس از اشغال آمریکا و سوریه در طول جنگ داخلی، نمونه‌های واضح این پدیده‌اند. در برخی موارد قبایل نیز می‌توانند بر سیاست‌های منطقه‌ای تأثیرگذار باشند، به‌ویژه زمانی که دولت‌های مرکزی تضعیف شده‌اند و کنترل خود را از دست داده‌اند. قبایل در عراق پس از اشغال آمریکا به بازیگران برجسته سیاسی در عراق و پس از بهار عربی در لیبی تبدیل شدند. پس‌زمینه قیام‌های بهار عربی ناشی از کمبود دموکراسی در حکومت‌ها، افزایش بیکاری جوانان، افزایش شکاف بین فقیر و غنی، فساد و

واکنش در برابر حکومت‌ها بود که توده‌های مردم را به سمت اعتراض و تظاهرات پیش برد. نگرانی در مورد قیام‌ها و گسترش آن، دولت‌های محافظه کار منطقه مانند مراکش، اردن و عربستان سعودی را به اقدامات جزئی و کلی به منظور جلوگیری از آن اعتراضات ترغیب کرد (Sinkaya, 2016: 11-13, 28-27).

بی‌ثباتی در منطقه و دولت‌های آن موجب شکل‌گیری اختلالات و بحران‌های محلی، ملی و منطقه‌ای شده است که یکی از آن‌ها شکل‌گیری داعش بود؛ آن‌ها خواهان ایجاد دولتی جدید با هویتی بنیادگرا از اسلام بودند. نظم خاورمیانه برآمده از سلطه غربی است که به برچیده شدن امپراتوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و ایجاد ایالاتی جدید انجامید که بر اساس راه‌حل‌های سیاسی-اجتماعی غرب یعنی دولت-ملت‌سازی شکل گرفته است. یکی از دلایل بحران خاورمیانه فرسایش مشروعیت دولت‌هایی است که فاسدند و موجب ناتوان شدن مؤسسات مؤثر مدرن‌سازی یا حل مشکلات اجتماعی شده است. بهار عربی نیز اعتراضی به ساختارهای موجود بود. ساختار خاورمیانه به گونه‌ای است که اگرچه ساختارهای سیاسی-نظامی داعش نابود شده‌اند اما تفکر آن‌ها باقی مانده و به شکل دیگری در خاورمیانه به بحران تبدیل خواهد شد؛ چرا که ساختار هویتی-قومی خاورمیانه بحران‌زاست و تنش در آن تداوم دارد. نااطمینانی از شرایط داخلی بر سیاست و امنیت خارجی کشورهای منطقه تأثیر می‌گذارد (Strachota, 2015: 23-24, 52).

از آنجا که فساد به عنوان یک ستون از نظام سیاسی-اقتصادی خاورمیانه است، تقاضا برای کاهش فساد به جای آنکه به صورت سیستمی و درونی باشد به یک شعار اصلی برای مخالفان دولت و نظام و دلیلی برای تغییر رژیم تبدیل شده است (Beck, 2013: 4). عدم توافق در قواعد توزیع قدرت اقتصادی و سیاسی و ناتوانی در ترکیب مناطق و گروه‌های قومی-مذهبی در هویت ملی باعث ایجاد بی‌ثباتی و گسترش افراط‌گرایی می‌شود (Brand, 2014: 22). علل شکست دولت‌ها عبارت است از جنگ‌های انقلابی، جنگ‌های قومی، تغییر رژیم‌های نامطلوب و نسل‌کشی و سیاستمداران که امروز همه این موارد در خاورمیانه مشهود است:

– **جنگ‌های انقلابی:** درگیری‌های شدید خشونت‌آمیزی بین دولت‌ها (یا قدرت‌های اشغالگر خارجی) و نیروهای داخلی وجود دارد که بسیاری از این خشونت‌ها به منظور سرنگونی دولت مرکزی صورت می‌گیرد تا رهبران خود را جایگزین کنند یا در یک یا چند منطقه به قدرت برسند. در حال حاضر با شدت‌های مختلف در افغانستان، بحرین، عراق، سومالی، سوریه و یمن این اتفاق در جریان است. گروه‌های جهادی کنترل مصر بر سینا را تضعیف کرده‌اند و آرمان‌های ملی کردی

می‌تواند زمینه مناقشات طولانی و گسترده به وجود آورد که ایران، ترکیه، عراق و سوریه را درگیر می‌کند. لیبی نمونه واضحی از جنگ‌های انقلابی است. در لیبی حدود ۱۳۰ قبیله وجود دارد که همگی آن‌ها به دنبال قدرت‌اند و سرنگونی قذافی باعث تشدید درگیری‌های آن‌ها شده است.

- **جنگ‌های قومی:** وقتی رخ می‌دهد که بین گروه‌های قومی، ملی، مذهبی یا دیگر گروه‌های اجتماعی درگیری‌های شدید خشونت‌آمیز ایجاد شود و دولت در کنترل آن و انجام تغییرات ناتوان باشد. در الجزایر، بحرین، مصر، عراق، سومالی، لبنان، سوریه، یمن، مصر و فلسطین چنین معضلی وجود دارد.

- **تغییر رژیم نامطلوب:** تغییرات عمده و ناگهانی در الگوهای حکومت اخیراً در مصر، عراق، لبنان، لیبی، سودان، سوریه، تونس و یمن تجربه شده است.

- **نسل‌کشی و سیاستمداران:** فعالیت‌های مداوم دولت یا جنگ‌های داخلی توسط مخالفان داخلی است که باعث مرگ بخشی از یک گروه اجتماعی-سیاسی می‌شود. این امر در سودان، الجزایر، افغانستان، عراق و سوریه اتفاق افتاده است. کشورهای عربی موفق به ساخت هویت ملی جمعی نشده‌اند (Magen, 2013: 23-25). شاید بتوان گفت که برجسته‌ترین ویژگی سامانه دولت در خاورمیانه همانا عدم هم‌نوایی و همخوانی نسبی دولت و هویت است (دهشیار، ۱۳۹۱: ۱۶۳). در لیبی به دلیل مشکلات مالی و سیاسی درگیری‌ها تشدید شد. ترکیه، اردن و لبنان مجبور به جذب میلیون‌ها پناهنده از سوریه بوده‌اند. می‌توان نتیجه گرفت که در سوریه، یمن، لیبی، عراق و شاید فلسطین به دلیل فقدان هویت ملی، دولت‌ها شکست خورده‌اند و سایر دولت‌های منطقه کماکان در سرایش تضعیف دولت قرار دارند. مصر، لبنان و اردن در وضعیتی باثبات قرار دارند، اما هرکدام مجموعه‌ای از مشکلات منحصر به فرد دارند که در تضعیف دولت مؤثر است. تضعیف ثبات منطقه‌ای، افزایش تعداد پناهندگان، سقوط نظام‌های اقتصادی و تقویت تروریسم و جرم و جنایت‌ها از نشانه‌های تضعیف دولت در منطقه است که امنیت میلیون‌ها نفر را در منطقه کاهش می‌دهد (Michael & Guzansky, 2017: 139-141). بنابر آنچه بیان شد، باید گفت به دلیل ساختگی بودن دولت در منطقه توسط قدرت‌های استعمارگر و فقدان کفایت نخبگان سیاسی منطقه، دولت‌های منطقه عمدتاً ضعیف یا ورشکسته‌اند که نمونه بارز آن در عراق و سوریه مشاهده می‌شود. به عبارتی این دولت‌ها توجهی به تقویت زیرساخت‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی کشورشان ندارند و از هم‌گسیختگی جامعه و قدرت یافتن گروه‌های افراطی و فرقه‌ها از ویژگی‌های بارز این حکومت‌هاست.

۵-۲. رقابت و منازعات بین‌دولتی در خاورمیانه

رابوشکا^۱ و شپسل^۲ چهار نوع دولت چندقومی شناسایی کرده‌اند: دولتهایی که دارای یک اکثریت غالب‌اند؛ دولتهایی که یک اقلیت غالب دارند؛ آنهایی که از توازن بین این دو برخوردارند؛ بالاخره دولتهایی که از چندپارگی شدید رنج می‌برند (دراسیدل و بلیک، ۱۳۷۳: ۱۹۹). دیوید لایت^۳ معتقد است هویت یک ملت توسط عوامل قومی و نژادی و انگیزه‌های مذهبی شکل می‌گیرد و تحولات اجتماعی-سیاسی به‌طور مستقیم با درگیری‌های ناسیونالیستی ارتباط دارد. برای کشورهای ضعیف یا اقتدارگرا، کشف ریشه‌های قومی و نژادی خشونت‌آمیز و درگیری‌های فرقه‌ای یک نگرانی عمده است؛ زیرا کلید حفظ ثبات سیاسی و امنیت آن‌هاست. در سرزمین‌های اسلامی، دین جزء اصلی هویت فردی است (Grumet, 2015: 20, 24).

فقدان هم‌پوشی بین هویت دولت و ملت امکان دارد فی‌نفسه بی‌ثباتی و موقعیتی خطرناک به وجود آورد. یکی از دلایل آن، اقدامات سیاسی، اقتصادی و نمادین دولت برای تغییر وفاداری‌ها از نمادهای فروملی به نمادهای دولت است. این اقدامات به برخوردهایی میان رقبا برای کسب قدرت و در نتیجه گسترش مناقشه از سطح ملی به سطح بین‌المللی منجر می‌شود. کیت کراس^۴ در مقاله «دولت‌سازی و منطقه‌سازی» ضمن تأکید بر ارتباط مسائل داخلی دولت‌ها با امنیت منطقه‌ای، بر این باور است که ادراک و رفتار دولت‌ها در عرصه‌های پرچالش و خشونت‌زای داخلی، مانند چالش‌های قومی و مذهبی که در فرایند و مسیر تاریخی دولت‌سازی آنان شکل گرفته، بر الگوهای رفتاری سیاست خارجی و تعامل دولت با سایر دولت‌ها و نحوه برخورد با ترتیبات امنیت منطقه‌ای مؤثر است. از این‌رو، دولتی که بنابر اصول و مبانی هویتی خود با گروه قومی خاص در داخل مرزهایش رفتاری خاص دارد، دنباله همین رفتار را با موارد مشابه در بیرون مرزها و سطح منطقه‌ای پیش می‌گیرد. به‌واقع نمی‌توان انتظار داشت که با وجود برخورد واگرایانه و تحمیل گفتمان هویتی مسلط بر اقلیت‌های قومی و مذهبی در داخل، رفتار همگرایانه‌ای با دنباله آن گروه قومی و مذهبی در خارج صورت پذیرد؛ چنان‌که عکس این وضعیت نیز، در صورت اتخاذ رویکرد تکثر هویتی و پیگیری رویه همگرایانه در داخل، متصور است (حق‌پناه، ۱۳۹۰: ۸۳، ۸۶).

1. Alvin Rabushka

2. Kenneth Shepsle

3. David Light

4. Kate Crass

از بین رفتن پوشش دوران جنگ سرد که به دنبال سقوط شوروی رخ داد، این فرصت را به وجود آورد که مخاصمات تاریخی و دعوای سابقه دار بین کشورهای منطقه فرصت ابراز وجود بیابند و نیروهای داخلی درون کشورها که بی محابا سرکوب می شدند، از فضایی بازتر به دلیل از بین رفتن فضای دوقطبی بین المللی برای تجلی برخوردار شوند (دهشیار، ۱۳۹۱: ۱۵۵).

ثبات منطقه بیشتر از طریق فرقه گرایی و ژئوپلیتیک ضعیف می شود. با سقوط صدام در سال ۲۰۰۳ اختلافات فرقه ای احیا شد و در واقع خشم محلی در برابر دولت مرکزی شکل گرفت و در شکل منطقه ای آن دو قطب شکل گرفت که به هلال شیعه و هلال سنی معروف شد. هلال شیعی شامل ایران، عراق، سوریه و لبنان است که ایران در رأس آنها قرار دارد و به دنبال هژمونی منطقه ای است و کشورهای حاشیه خلیج فارس به رهبری عربستان سعودی وجود دارد. دولت های ضعیف زمینه را برای قدرت یافتن فرقه ها فراهم کرده اند که درگیری اصلی آنها بین شیعیان به نیابت از ایران و سنی ها به نیابت از عربستان سعودی است (Natali, 2016: 252-253).

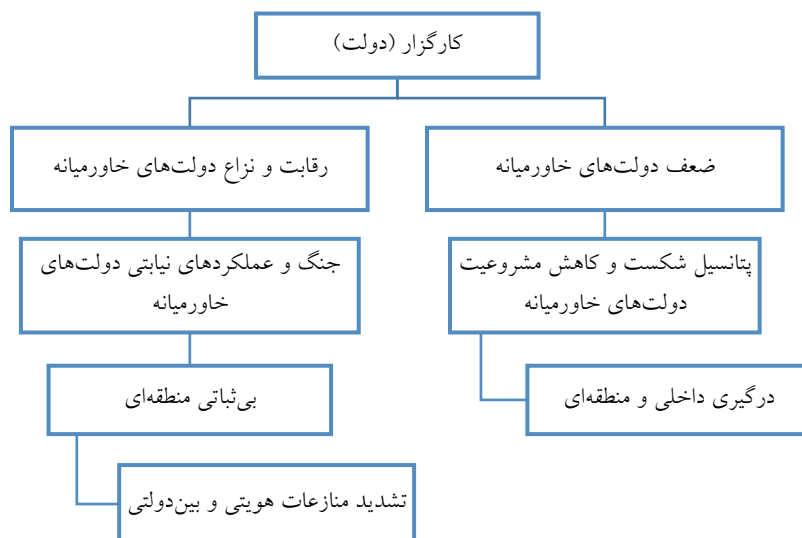
تهران به دقت شبکه ای از متحدان منطقه ای دولتی و غیردولتی را تشکیل داده است. در عراق، طبقه سیاسی به طور گسترده با تهران هماهنگ است. سپاه انقلاب اسلامی ایران با دستگاه امنیتی عراق، به ویژه طیف وسیعی از نیروهای نظامی و شبه نظامی که در مبارزه با داعش ظهور پیدا کرده اند متصل است. ایران علاوه بر ارتباطات خود با نخبگان سیاسی شیعه عراق، در ارتباط گسترده اجتماعی با جامعه شیعه قرار گرفته و سالانه میلیون ها ایرانی به عنوان زائر به عراق می روند. همچنین یک شریک تجاری مهم برای عراق است. این روابط احتمالاً گسترش یابد و در سایر حوزه ها نیز صورت بگیرد. در لبنان، حزب الله به عنوان متحد ایران در حوزه های سیاسی و نظامی و تصمیم گیری دولت نقش مؤثری دارد. حزب الله برای ایران مدلی موفقیت آمیز از یک بازیگر غیردولتی متحد است که می تواند در حوزه امنیتی- سیاسی فعال باشد. در یمن نیز ایران با حمایت از جنبش انصارالله به گسترش نفوذ خود می پردازد. ایران به طور پیوسته در جست و جوی متحدان منطقه ای بیشتر است. این کشور حتی توانسته است روابط خود را با ترکیه و قطر حفظ کند و عمیق تر سازد. رکود اخیر در روابط بین عربستان سعودی، ترکیه و قطر فرصت بیشتری برای ایران به منظور تقویت روابط خود با این کشورها فراهم کرده است. ریاض حمایت ایران از گروه های شیعه در یمن، بحرین و استان شرقی عربستان سعودی را به عنوان یک تهدید مستقیم برای منافع سعودی ها تلقی می کند.

اسرائیل، امارات متحده عربی و عربستان سعودی هدف مشترکی در منطقه دارند و آن زوال هرچه بیشتر نفوذ منطقه‌ای ایران است؛ اما اقدامات عربستان و امارات علیه ایران به جدایی بیشتر کشورهای عربی از یکدیگر منجر شد. ریاض و ابوظبی درگیر یک مبارزه منطقه‌ای دوجانبه شده‌اند و در نتیجه، فرصت‌های تازه‌ای برای نفوذ ایران ایجاد کرده‌اند. همچنین رویکرد آن‌ها به قطر باعث شده است که قطر در یمن در کنار ایران قرار بگیرد. ترکیه نیز در مقابل عربستان سعودی رویکردی محتاطانه در پیش گرفته است؛ چرا که بن‌سلمان ترکیه را به تشکیل «مثالث شرق» با ایران و گروه‌های افراطی متهم کرد (Barnes et al, 2018).

تا قبل از بهار عربی، ترکیه و عربستان سعودی روابط نسبتاً خوبی داشتند؛ اما وقوع قیام‌های عربی، مسئله سوریه، تحولات مصر، مسئله ایران و... در سقوط روابط سیاسی دو کشور نقش داشت. اختلاف منافع آن‌ها و تلاش برای گسترش نفوذ منطقه‌ای توسط هریک مانع همکاری جدی آن‌ها می‌شود (Ellithy, 2015: 115, 121).

از سوی دیگر، کشورهای خاورمیانه اغلب از وجود کردها به‌عنوان اهرمی علیه یکدیگر استفاده کرده‌اند و در نتیجه منازعات بین کشورهای منطقه شدیدتر شده است. حرکت و اقدام موفقیت‌آمیز قومی در یک کشور سبب می‌شود این خیزش مورد تقلید قومیت‌های کشور دیگر واقع شود یا به‌صورت خودکار به کشور دیگر سرایت کند. به همین دلیل است که خودمختاری کردهای شمال عراق، کشورهای منطقه از جمله ترکیه را شدیداً نگران کرده است. افزون بر آن، فعالیت حزب کارگران کردستان (پ.ک.ک) از خاک عراق علیه ترکیه بر نگرانی این کشور افزوده است. یکی از علل مداخلات مکرر نیروهای نظامی ترکیه در شمال عراق سرکوب پ.ک.ک بوده است. یکی از علل منازعات بین ترکیه و سوریه نیز به همین مسئله بازمی‌گردد. ترکیه مدعی است سوریه از پ.ک.ک حمایت می‌کند. منازعات قومی-مذهبی بسیاری در میان کشورهای خاورمیانه وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: منازعات قومی میان ترکیه و عراق، ترکیه و سوریه، عربستان و ایران (جعفری ولدانی، ۱۳۹۴: ۴۶-۴۷).

از این رو باید گفت رویکرد کارگزار نیز با توجه به ضعف دولت‌ها و قدرت‌یابی گروه‌های فراملی و همچنین رقابت دولت‌های خاورمیانه با یکدیگر بر سر قدرت و منافع بیان می‌کند که ضعف دولت و رقابت دولت‌های منطقه باعث تشدید منازعات بین‌ناهویتی منطقه شده است. این رویکرد نیز بر نقش گزاره‌های مادی چون ساخت دولت و نقش گروه‌ها تأکید دارد.

شکل ۱. مدل مفهومی رویکرد کارگزارمحور در فهم منازعات خاورمیانه (منبع: نگارنده)

به‌طور کلی باید گفت خاورمیانه از اهمیتی استراتژیک در سطح منطقه‌ای و جهانی برخوردار است. موقعیت جغرافیایی و ارتباطی منحصر به فرد به‌عنوان نقطه اتصال قاره‌های آسیا، اروپا و آفریقا، دارا بودن ذخایر عظیم نفت و گاز، بازار انبوه مصرف، نقش فرهنگی و جغرافیایی-فرهنگی آن به‌سبب محل ظهور و پیدایش ادیان بزرگ ابراهیمی، همگی باعث ارتقای جایگاه و بالا رفتن وزن ژئوپلیتیکی این منطقه در سطح جهان شده است و همواره در سیاست‌گذاری‌ها و استراتژی‌های قدرت‌های جهانی از اهمیت والایی برخوردار بوده است. از سوی دیگر، تأثیر منازعات و اختلافات میان کشورهای این منطقه در ابعاد منطقه‌ای و جهانی نمایان است. پایدار بودن بیشتر منازعات این منطقه از یک سو و پیچیدگی و درهم تنیدگی عوامل و ریشه‌های این کشمکش‌ها و منازعات از سوی دیگر زمینه را برای ایجاد فضای ناامن و ملتهب در این محدوده جغرافیایی و گسترش دامنه آن به فضا‌های جغرافیایی مجاور فراهم ساخته است. هویت در این منطقه به‌عنوان یک متغیر مستقل مطرح است که به ریشه بسیاری از منازعات منطقه تبدیل شده است. هویت برای اعلام موجودیت خود همیشه نیازمند تفاوت است و این هویت، تفاوت را به دیگری بودن تبدیل می‌کند تا هویت خاص خود را تثبیت نماید (قربانی‌نژاد و فرجی‌راد، ۱۳۹۵: ۱۶۳-۱۶۶).

رویکرد ساختارگرا با عنایت به نقش ساختار نظام بین‌الملل و قدرت‌های بزرگ در منطقه بیان می‌کند که ابهام قطبیت و رقابت قدرت‌های بزرگ در منطقه موجب شده است تا آنا‌رشی به اصل حاکم بر منطقه تبدیل شود و منازعات بین‌ا‌ه‌ویتی را نیز نتیجه همین آنا‌رشی می‌داند. این رویکرد بر گزاره‌هایی چون تفاوت توان نظامی، قدرت و ثروت تأکید دارد. رویکرد کارگزار نیز با توجه به ضعف دولت‌ها و قدرت‌یابی گروه‌های فروملی و همچنین رقابت دولت‌های خاورمیانه با یکدیگر بر سر قدرت و منافع، بیان می‌کند که ضعف دولت و رقابت دولت‌های منطقه باعث تشدید منازعات بین‌ا‌ه‌ویتی منطقه شده است. این رویکرد نیز بر نقش گزاره‌های مادی چون ساخت دولت و نقش گروه‌ها تأکید دارد.

۶. نتیجه‌گیری

در این پژوهش به بیان دو رویکرد متعارض ساختارگرا و کارگزارمحور در خصوص منازعات بین‌ا‌ه‌ویتی خاورمیانه پرداخته شد. در رویکرد اول به دو مسئله اشاره شد: اول ابهام قطبیت که بر اساس آن، بعد از جنگ سرد و فروپاشی شوروی منطقه خاورمیانه با خلأ مواجه شد و فرصتی برای احیای منازعات هویتی منطقه به وجود آمد؛ چرا که در سیستم کنونی یک ابهام وجود داشت مبنی بر اینکه نظم پساجنگ سرد چیست؟ تک‌قطبی، دوقطبی، چندقطبی یا تک-چندقطبی؟ این مسئله به‌نوبه خود تأثیر مخربی بر خاورمیانه داشته است. مسئله دوم رقابت قدرت‌های بزرگ در خاورمیانه است. پس از فروپاشی شوروی فرصت ایجاد شد تا سایر قدرت‌ها برای افزایش قدرت خود وارد عرصه بین‌الملل شوند. خاورمیانه به‌عنوان مهم‌ترین منطقه جهان نیز از این رقابت مستثنا نبود و عملاً به عرصه بازی و کسب منافع قدرت‌های بزرگ تبدیل شده است. ایالات متحده اصلی‌ترین بازیگر جهانی در خاورمیانه است که منافع آن با ناامنی و منازعه در این منطقه گره خورده است و سیاست‌های مختلفی در خاورمیانه در پیش گرفته است، از جمله رویکردهای متعارض نسبت به قدرت‌های منطقه‌ای یعنی ایران و عربستان که باعث تعمیق منازعه هویتی آن‌ها شده است. چین و روسیه نیز با اهداف اقتصادی و سیاسی که عمده‌ترین آن مقابله با یک‌جانبه‌گرایی آمریکا در منطقه است، به مداخله در امور کشورهای منطقه می‌پردازند و منازعات را تشدید کرده‌اند.

در رویکرد دوم، یعنی کارگزارمحور، دو مسئله در نظر گرفته می‌شود: اول آنکه به‌دلیل ساختگی بودن دولت در منطقه توسط قدرت‌های استعمارگر و فقدان کفایت نخبگان سیاسی

منطقه، دولت‌های منطقه عمدتاً ضعیف یا ورشکسته‌اند که نمونه بارز آن در عراق و سوریه مشاهده می‌شود. به عبارتی این دولت‌ها توجهی به تقویت زیرساخت‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی کشورشان ندارند و ازهم‌گسیختگی جامعه و قدرت یافتن گروه‌های افراطی و فرقه‌ها از ویژگی‌های بارز این حکومت‌هاست. دوم آنکه به دلیل اختلاف هویتی میان دولت‌های خاورمیانه، معمولاً میان دولت‌های آن رقابت و درگیری وجود دارد، از جمله رقابت ایران و عربستان، ترکیه و عربستان، عربستان و یمن، سوریه و عربستان که این مسئله باعث تعمیق منازعات می‌شود. از این‌رو در تحلیل این منازعات باید به مجموعه عوامل ساختاری و کارگزارمحور توجه داشت و تا زمانی که دولت‌های منطقه اراده کنار گذاشتن اختلافات را پیدا نکنند، نه تنها از شدت منازعات کاسته نمی‌شود بلکه بر آن افزوده و بازتولید می‌شود.

منابع

- ابراهیمیان، محیا. (۱۳۹۶). *جهانی شدن و تحلیل ناکامی دولت سوریه در مدیریت بحران داخلی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه رازی.
- افتخاری، اصغر. (۱۳۸۸). «بحران خاورمیانه: گذر از وضعیت آنارشی به پراکندگی»؛ *خاورمیانه‌پژوهی (مسائل امنیتی خاورمیانه)*، به کوشش مهدی ذاکریان، جلد دوم، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۳۳-۱۱.
- برزگر، کیهان. (۱۳۸۷). «ایران، خاورمیانه و امنیت بین‌الملل»؛ *فصلنامه سیاست خارجی*، ۲۲(۳)، ۶۵۳-۶۶۶. <https://ensani.ir/fa/article/download/98738>
- پازن، مژگان. (۱۳۹۴). «بحران در سوریه؛ اخوان المسلمین در برابر جبهه مقاومت»؛ *مجله فرهنگ اسلامی*، ۲(۲۰)، ۱۵۹-۱۹۹. <https://www.magiran.com/p1383290>
- پوستین‌چی، زهره؛ پازن، مژگان. (۱۳۹۲). «الگوی مدیریت بحران در پرتو گسل‌های هویتی خاورمیانه»؛ *فصلنامه سیاست جهانی*، ۲(۴)، ۱۳۱-۱۵۸. https://interpolitics.guilan.ac.ir/article_767.html
- جعفری ولدانی، اصغر. (۱۳۹۴). *چالش‌ها و منازعات در خاورمیانه*. چاپ دوم، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- جکسون، رابرت؛ سورنسون، گئورگ. (۱۳۹۱). *درآمدی بر روابط بین‌الملل*. ترجمه مهدی ذاکریان، احمد تقی‌زاده و حسن سعیدکلاهی، چاپ سوم، تهران: نشر میزان.
- حق‌پناه، جعفر. (۱۳۹۰). «هویت، قومیت و سیاست خارجی در خاورمیانه»؛ *فصلنامه سیاست*، ۴۱(۱)، ۸۱-۹۵. https://jpq.ut.ac.ir/article_29723.html

- دراستیدل، آلاسدایر؛ بلیک، جرالد اچ. (۱۳۷۳). *جغرافیای سیاسی خاورمیانه سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا*. ترجمه دره میرحیدر، چاپ سوم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- دهشیار، حسین. (۱۳۹۱). «هویت خاورمیانه‌ای ترکیه: تأکید منطقه‌ای»؛ *فصلنامه سیاست جهانی*، ۱(۲)، ۱۴۵-۱۷۲.
https://interpolitics.guilan.ac.ir/article_734.html
- رستمی، فرزاد؛ سفیدی، سیامک. (۱۳۹۵). «بررسی علل ظهور و استمرار معمای امنیت در عراق پس از صدام»؛ *پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، ۱(۶)، ۸۳-۱۱۱.
<http://priw.ir/article-1-26-fa.html>
- روشندل، جلیل؛ سیف‌زاده، سید حسین. (۱۳۸۲). *تعارضات ساختاری در منطقه خلیج فارس*. چاپ اول، تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
- صادقی، سید شمس‌الدین. (۱۳۹۵). *نظام بین‌الملل و ژئوپلیتیک اختلافات کشورهای حوزه خلیج فارس*. چاپ اول، تهران: فرزاد روز.
- عبداللهی، زهرا. (۱۳۹۶). *ابهام قطبیت در ساختار سیستم بین‌الملل و بحران‌های خاورمیانه*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه رازی.
- قاسمی، فرهاد. (۱۳۹۱). *اصول روابط بین‌الملل*. چاپ چهارم، تهران: نشر میزان.
- قربانی‌نژاد، ریاض؛ فرجی‌راد، عبدالرضا. (۱۳۹۵). «تبیین تأثیر عوامل فرهنگی بر تنش و منازعه در خاورمیانه»؛ *مطالعات میان‌فرهنگی*، ۱۱(۲۸)، ۱۶۵-۱۸۹.
https://journals.iau.ir/article_525401.html
- قوام، سید عبدالعلی. (۱۳۹۲). *روابط بین‌الملل: نظریه‌ها و رویکردها*. چاپ هفتم، تهران: انتشارات سمت.
- محمدی، حمزه. (۱۳۹۴). «خوانش دانشجویی از پدیده داعش‌یسم؛ نمونه موردی دانشجویان کرد»؛ *فصلنامه زیربار*، ۱۹(۸۸-۸۷)، ۱۱۷-۱۴۰.
- مرادی کلارده، سجاد؛ روحی دهنه، مجید؛ سیمبر، رضا. (۱۳۹۶). «انگاره‌های هویتی و تبیین سیاست خارجی عربستان در قبال عراق»؛ *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۶(۲۱)، ۱۹۷-۲۲۳.
[doi: 10.22054/qps.2017.7692](https://doi.org/10.22054/qps.2017.7692)
- مصلی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۳). «ژئوپلیتیک هویت و سیاست‌گذاری امنیتی در موازنه منطقه‌ای خاورمیانه»؛ *فصلنامه ژئوپلیتیک*، ۱۰(۲)، ۷۰-۹۸.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17354331.1393.10.34.3.1>

References

- Abdollahi, Z. (2017). *The ambiguity of polarity in the structure of the international system and the crises of the Middle East*. Master's Thesis, Department of Political Science, Razi University. [In Persian].
- Barnes, D, J.; Geranmayeh, E. & Lovatt, H. (2018). "The Middle East's new battle lines". Available at: www.ecfr.eu/mena/battle_lines
- Barzegar, K. (2008). "Iran, the Middle East and international security". *Quarterly Journal of Foreign Policy*, 22(3), 653-666. [In Persian]. <https://ensani.ir/fa/article/download/98738>

- Beck, M. (2013). "Corruption in the Middle East". *Center for Mellemoststudier*, Syddansk University, 1-5. https://www.researchgate.net/publication/353572574_Corruption_in_the_Middle_East
- Brand, L. (2014). "Diasporas and state (Re)building in the MENA region: Potential and constraints". In Kamrava, M. (Ed.), *Fragile Politics: Weak States in the Greater Middle East*. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190246211.003.0011>
- Daher, M. (2009). "China and the Middle East: Establishing a new partnership". *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 3(1), 18-26. <https://doi.org/10.1080/19370679.2009.12023120>
- Daheshiar, H. (2013). "Middle East identity of Turkey". *World Politics*, 1(2), 145-172. [In Persian]. https://interpolitics.guilan.ac.ir/article_734.html
- Diker, Y. (2015). "Identity and Foreign Policy in the Middle East". Available at: www.researchgate.net/publication/267025982
- Drysdale, A. & Blake, G. H. (1994). *The Middle East and North Africa: a political geography*. Translated by Mirhaidar, D, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Printing and Publishing Institute. [In Persian].
- Ebrahimian, M. (2017). *Globalization and analysis of the failure of the syrian government in managing the domestic crisis*. Master's Thesis, Department of Political Science, Razi University. [In Persian].
- Eftekhari, A. (2009). "The Middle East crisis: Transition from anarchy to disintegration". *Middle East Studies (Middle East Security Issues)*, edited by Zakarian, M., Vol. 2, Tehran: Imam Sadeq University Press, 11-33. [In Persian].
- Ellithy, A. M. H. (2015). *Turkish-Saudi Relations: from a regional perspective in the period from 2003 until 2013*. M.S. - Master of Science. Middle East Technical University. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/25286>
- Ghasemi, F. (2012). *Principles of International Relations*. Tehran: Mizan Publishing House. [In Persian].
- Ghorbaninejad, R. & Farajirad, A. R. (2016). "Explaining the Impact of cultural factors on tension and conflict in the Middle East". *Intercultural Studies*, 11(28), 165-189. [In Persian]. https://journals.iau.ir/article_525401.html
- Grumet, T. R. (2015). *New Middle East Cold War: Saudi Arabia and Iran's rivalry*. A Thesis Presented to the Faculty of the Joseph Korbel School of International Studies University of Denver.
- Haghpanah, J. (2011). "Identity, ethnicity and foreign policy in Middle East". *Political Quarterly*, 41(1), 81-95. [In Persian]. https://jfq.ut.ac.ir/article_29723.html?lang=en
- Jackson, R. H. & Sorensen, G. (2012). *Introduction to International Relations*. Translated by Zakarian, M.; Taghizadeh, A. & Saeedkolahi, H., Tehran: Mizan Publishing. [In Persian].
- Jafari valadani, A. (2015). *Challenges and conflicts in the Middle East*. 2 edition, Tehran: Strategic Studies Research Institute. [In Persian].
- Kausch, K. (2014). "Competitive Multipolarity in the Middle East". Istituto Affari Internazionali (IAI), 1-19. <https://www.iai.it/en/pubblicazioni/c21/competitive-multipolarity-middle-east>
- Lambach, D. (2004). "State in society: Joel Migdal and the Limits of State Authority". Paper for Presentation at the Conference *Political Concepts Beyond the Nation State: Cosmopolitanism, Territoriality, Democracy*. 1-15. <https://www.researchgate.net/publication/283855645>
- Magen, A. (2013). *The crisis of governance in the Middle East: Implications for Democracy, Development & Security*. International Institute for Counter-Terrorism (ICT). https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=e95f3785

- Michael, K. & Guzansky, Y. (2017). *The Arab World on the Road to State Failure*. Institute for National Security Studies Tel-Aviv University.
- Mohammadi, H. (2015). "Students reading of the ISIS phenomenon; A case study of Kurdish students". *Quarterly Journal of Zaribar*, 19(87-88), 117-140. [In Persian].
- Moradi kelardeh, S.; Rouhi dehboneh, M. & Simbar, R. (2017). "Identity ideas and explaining Saudi Arabia's foreign policy about Iraq". *Political Strategic Studies*, 6(21), 197-223. [In Persian]. <https://doi.org/10.22054/qps.2017.7692>
- Mossalanejad, A. (2014). "Geopolitics of identity and security policy in the regional balance of the Middle East". *Quarterly Journal of Geopolitics*, 10(34), 70-98. [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17354331.1393.10.34.3.1>
- Natali, D. (2016). "The Middle East". In Hooker, R. D. (Ed.), *Charting a Course: Strategic Choices for a New Administration*. National Defense University Press, 249-265. <https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/Books/charting-a-course/Ch12>
- Pazan, M. (2015). "Crisis in Syria; The muslim brotherhood versus the resistance front". *Islamic Culture Magazine*, 2(20), 159-199. [In Persian]. <https://www.magiran.com/p1383290>
- Pick, A. C. (2011). *The Nation State: An Essay*, University of Peshawar, Anthony C. Pick. <https://www.studocu.com/row/document/university-of-peshawar/international-relations/the-nation-state/5483579>
- Poustinchi, Z. & Pazan, M. (2014). "The pattern of crisis management in the light of the Middle East's identical gaps". *Quarterly Journal of World Politics*, 2(4), 133-159. [In Persian]. https://interpolitics.guilan.ac.ir/article_767.html?lang=en
- Qavam, A. A. (2013). *International Relations, Theories and Approaches*. Tehran: Samt Pub. [In Persian].
- Roshandel, J. & Seifzadeh, S. H. (2003). *Structural conflicts in the Persian Gulf region*. Tehran: Center for Scientific Research and Strategic Studies of the Middle East. [In Persian].
- Rostami, F. & Sefidi, S. (2016). "Investigation of the reasons of appearance and continuance of security dilemma in Post-Saddam Iraq". *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 1(6), 83-111. [In Persian]. <http://priw.ir/article-1-26-en.html>
- Rothbard, M. N. (2009). *Anatomy of the State*, Ludwig Von Mises Institute Pub. <https://mises.org/library/book/anatomy-state>
- Sadeghi, S. Sh. (2016). *The international system and geopolitics of the disputes of the Persian Gulf countries*. Tehran: Farzan Rooz Pub. [In Persian].
- Sinkaya, B. (2016). "Introduction to Middle East politics: Leading factors, actors and dynamics". *Orsam Resource*, 1, 1-34. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.24215.62888>
- Strachota, K. (2015). "The Middle East in the shadow of Islamic state". *OSW Point of View*, 52, 1-62. <https://aei.pitt.edu/66606>
- Toossi, S. (2018). "Trump's Foreign Policy has Left the Middle East Wide open to Russia and China- and they're Moving in". Available at: <https://www.newsweek.com/trump-middle-east-russia-china-851627>
- Waltz, K. N. (2000). "Structural Realism after the Cold War". *International Security*, 25(1), 5-41. <https://www.jstor.org/stable/2626772>